

**Цензурування бібліотечних фондів у західноукраїнських областях
(1939 – 1991 рр.)**

В статті автор розглядає запровадження цензури в бібліотечну справу Західної України, яке відбувалось методами націоналізації, реквізиції та конфіскації приміщень бібліотек та їх фондів, застосування ”чисток” фондів, ліквідації демократичних засад, що існували в бібліотечному будівництві.

Ключові слова: бібліотека, радянська цензура, “чистка” фонду, бібліотечна цензура,

Вивчення історії українських бібліотек нерозривно пов’язане з дослідженням радянської цензури, що складала основу державної бібліотечної політики, спрямованої на знищення значної кількості книжок та їх авторів і сприяла утворенню сумнозвісних спеціальних сховищ (спецфондів, “спецхранів”). Це все призводило до формування заідеологізованих бібліотечних фондів та інформаційно забезпечувало насильницьку політику радянської західних областей України. На розвиток бібліотечної справи в Західній Україні, зокрема на стан фондів книгозбірень, негативно впливали цензурні перевірки, вилучення літератури з ідеологічних мотивів, внаслідок чого фонди бібліотек були збіднені або знищені, як ідеологічно шкідливі.

Історія діяльності органів цензури в Україні починається з 1922 р. зі створення Центрального управління у справах друку при Головополітосвіті Наркомосу УРСР. З початком війни діяльність цього органу, який перетворився у Головне управління у справах літератури та видавництва (далі Головліт), значно скоротилась. Функціонувала жорстка ієрархічна система – республіканський головліт, в областях – облліти, в районах – райліти, у містах – міськліти. Офіційно установи Головліту знаходились при виконкомах, а фактично підпорядковувались вищим партійним органам.

Слід уточнити: дослідження роботи органів радянської цензури є сьогодні ускладненим через фрагментарність джерельної бази, що було наслідком діяльності самого Головліту, який практикував знищення документів до часу його ліквідації (серпень 1991 р.). Так, у 1990 р. керівництво Головліту СРСР розіслало на місця таємне розпорядження “Про архіви Головліту”, в якому зазначалося, що справи, пов’язані з листуванням із партійними та державними органами республіки, області, потрібно вилучити з описів справ постійного зберігання, встановивши тимчасовий термін зберігання не більше трьох років, і надавати право керівникам місцевих органів знищувати ці справи на свій розсуд.¹

Цензура була невід’ємною складовою радянської бібліотечної політики, а бібліотеки розглядалися більшовицькою владою як основні заклади політосвіти, що сприяли розповсюдженню їх ідеології. Систему бібліотек, як одного з інструментів радянзації, з відповідними напрямками роботи планувалось створити на території Західної України після 1939 р. Встановлення радянської влади на Західній Україні після 1939 р., окупація в 1941 – 1944 рр., післявоєнне продовження політики радянзації західноукраїнських земель зруйнували історично складений бібліотечний фонд та систему бібліотечних установ краю, що найнегативніше відобразилося на історичних фондах книжкової спадщини, колекційних зібраннях та бібліотеках.

Одним з основних засобів радянської бібліотечної цензури можна вважати здійснення націоналізації, реквізиції та конфіскації приватних книгозбірень і бібліотек громадських організацій. Тому досить розгалужена мережа бібліотек товариства “Просвіта” та інших організацій, як “націоналістичних установ”, припинила своє існування. Зокрема у Львівській області більшість з існуючих 1392 бібліотек з книжковим фондом 659 388 одиниць на початок вересня 1939 р. було закрито.² У звіті Львівського обласного відділу народної освіти до облвиконкому в травні 1940 р. повідомлялося: “Література їх переважно антинаукова, націоналістична і зараз вилучена. Більшість бібліотек за браком книжок закрито”.³

Наступним засобом цензури бібліотек було проведення “чисток” бібліотечних фондів від так званої “ідеологічно-шкідливої” літератури, здійснюваних згідно з інструкціями та різного роду списками, укладеними і затвердженими державними органами, до яких було внесено видання, що підлягали вилученню та конфіскації з публічних бібліотек і які не вписувалися в прокрустове ложе комуністичної ідеології.

Так, уже 3 січня 1941 р. бюро Чернівецького обкому КП(б)У розглянуло питання “Про вилучення шкідливої літератури”.⁴ Бюро затвердило поданий обллітом список літератури місцевих авторів, яку пропонувалося вилучити як “шкідливу” і “застарілу”. Облліт зобов’язали провести вилучення цієї літератури з усіх бібліотек та з книготорговельної мережі. Таким чином, те, що буковинці берегли віками, збагачували і примножували, протягом року було розграбоване. Цим було завдано величезного, непоправного удару духовним скарбам краю.

Масштаби проведення “чисток” були настільки розповсюдженими, що існувала загроза цілковитого знищення мережі масових бібліотек, хоча, замість вилучених творів, фонди бібліотек поповнювались пропагандистською та агітаційною літературою з метою політичного виховання читачів. Після “чисток” гостро відчувалась нестача української книги в бібліотеках, так в Тучинському районі (Рівенська область) з 2,5 тис. книг лише 250 були українською мовою, в Тернопільській області – з 22,1 тис. лише 724.⁵

В Західній Україні був поширений сценарій націоналізації бібліотек та зосередження історико-культурних фондів у декількох центрах (т. зв. концентрація націоналізованих бібліотечних фондів). Так, у Львові відома бібліотека Осолінських була зроблена “базою”, куди звозили бібліотеки людей, що повтікали або були вивезені. Перевезено туди і частину книг з Наукового товариства ім. Шевченка.⁶ В Чернівцях таким центром концентрації стала бібліотека Чернівецького університету. В інших областях такими центрами концентрації стали новостворені обласні бібліотеки. Деякі організації та установи самостійно звертались з проханнями, щоб забрали книги які їм

дістались з попередніх років. Зокрема Чернівецька школа № 3 звернулась з проханням до бібліотеки Чернівецького університету, щоб віддати свою бібліотеку.⁷

Аналізуючи архівні матеріали про стан фондів в новостворених бібліотеках Західної України в довоєнний період, де вказувалось, що вони склались в основному з подарунків, які надходили з бібліотек східних областей Радянської України, та з книг, які були придбані за рахунок державних асигнувань,⁸ можна прийти до висновку, що майже всі бібліотечні фонди попереднього періоду були відібрані від вільного доступу, а згодом були знищені і лише відносно незначна частина збереглась в найбільших бібліотеках або була передана до спецховищ та вивезена до інших бібліотек СРСР.

Після війни Головліт СРСР за вказівкою відділу агітації та пропаганди ЦК ВКП(б) запровадив нове положення про спецфонди літератури, яке активізувало процес перевірки та очищення книжкових фондів країни. Стали регулярно публікуватися чергові списки на вилучення, що включали твори численних авторів, котрі стали жертвами репресій або різноманітних ідеологічних кампаній – проти “буржуазних космополітів”, “критиків-антипатріотів”, “переродженців” в історії, філософії, у літературі й мистецтві, вчених-генетиків та ін.

В архівних матеріалах за 1945 р. зазначалося, що у Станіславській (згодом Івано-Франківській) обласній бібліотеці до 70% фонду складала іноземна література – польською, французькою, німецькою та іншими мовами. Читач, який приїхав зі східних областей, не міг нею користуватись, бо користувався лише російською літературою, а місцевим жителям книги не видавались, оскільки не були перевірені.⁹ Згодом згідно з наказом про перевірку та списання ідейно невитриманої літератури фонди Станіславської обласної бібліотеки було перевірено та складено списки на 6632 прим. літератури, яку передано облліту.¹⁰ В 1945 р. фонд Ровенської обласної бібліотеки налічував 52 тис. книг, з них 10 тис. іноземними мовами. Серед яких – книги, що належали князям Любомирським, унікальні перші видання

французькою мовою – Вольтер, Дідро, Руссо, мемуарна література. Висновок Комітету у справах культурноосвітніх установ при РНК УРСР — “всі ці книги звичайно не можуть бути там використані. Їх треба було б передати або в Одеську наукову бібліотеку або в Харків в наукову бібліотеку”.¹¹ В довідці за 1946 р. про літературу повернену з Німеччини, яка зберігалась в Львівській обласній бібліотеці, констатувалось, що 8 тис. книг іноземними мовами “в умовах Львову не може бути використана і їх слід перевезти до Києва в Державну історичну бібліотеку”.¹² В цілому, регулярно констатувалось, що “бібліотеки Західної України засмічені шкідливою літературою”.¹³

В 1946 р. виходить Постанова Ради Міністрів №1566 “Про перевірку книжкових фондів в бібліотеках УРСР”, в якій було проаналізовано стан перевірки бібліотечних фондів. В більшості західних областей була закінчена перевірка частини бібліотечних фондів українською і російською мовами, а книги іноземними мовами з усіх сільських і районних бібліотек вилучені і передані обласним бібліотекам. Оскільки органи Головліту не скрізь перевірили ці фонди, в обласних бібліотеках вони залишались невпорядкованими (Чернівецька 60 тис. примірників, Тернопільська – 12 тис., Дрогобицька – 39 тис.).¹⁴

В бібліотеці Чернівецького університету знаходилась велика кількість літератури, яка потрапила сюди за сценарієм концентрації, та проводилась значна робота з її упорядкування. Станом на 1946 р. біля 800 тис. примірників документів було розібрано, опрацьовано та розставлено. Залишалось ще понад 150 тис. нерозібраних. Постійно продовжувала надходити література за концентрацією – від колишніх професорів університету, з Резиденції митрополитів, інших установ і організацій. Так, у 1947 р. до бібліотеки надійшло біля 20 тис. книг іноземними мовами, в основному польською мовою, із костелу.¹⁵ Документи були в досить поганому гігієнічному стані, покриті пліснявою. Станом на 1 січня 1951 р. було виведено остаточно бібліотечний фонд університетської книгозбірні в загальній кількості 798615 прим. Порівнюючи цю кількість із даними 1946 р., спостерігаємо різницю біля 150

тис. одиниць документів, які, скоріш за все, були знищені або передані до інших бібліотек СРСР.¹⁶

У березні 1951 р. Вчена рада Чернівецького університету обговорила стан роботи бібліотеки, особливу увагу було звернено на роботу з фондом іноземної літератури. До складу комісії з "ідеологічної" перевірки документів залучались наукові працівники, викладачі. Протягом року було перевірено понад 50 тис. книг і "ідеологічно невитримана" література, понад 3700 примірників, була вилучена з фонду.¹⁷ Перевірка фонду проводилася і в наступні роки, так в 1954 р. комісією з ідеологічної перевірки іноземної літератури було перевірено біля 23 тис. томів. В результаті перевірки 937 документів передали в спецховище.¹⁸

В 1961 р. Міністерство культури УРСР видає наказ "Про очищення книжкових фондів бібліотек республіки від застарілої літератури". При райвідділах культури були створені комісії, що перевіряли роботу з очищення книжкових фондів бібліотек. Зокрема перевіркою у Львівській області встановлено, що несвоєчасно "очищаються" бібліотечні фонди за списками Головліту, особливо "засмічені" фонди профспілкових, колгоспних і відомчих бібліотек. Наказом обласного управління вказано провести суцільну перевірку фондів всіх бібліотек області незалежно від відомчого підпорядкування до 01.12.1961 р.¹⁹ При перевірці бібліотек в Івано-Франківській області виявлено, що через "аполітичність, безвідповідальне ставлення до своїх обов'язків багатьох бібліотекарів" у фондах зустрічаються окремі видання членів антипартиїної групи (Молотова, Маленкова, Кагановича та ін.).²⁰ В Чернівецькій області після проведення очистки в облліт були забрані для перевірки інвентарні книги усіх бібліотек. Після цього працівники управління культури і облліту виїжджали на місця для перевірки фондів бібліотек.²¹ В Тернопільській області було оголошено про місячник з вилучення з масових бібліотек застарілої літератури.²² У Рівненській обласній бібліотеці для дітей лише протягом 1961 р. було вилучено як "застарілі" 4470 прим. книг.²³ Таким чином, з кожним роком з фондів бібліотек вилучалося й знищувалося все більше і більше книг, газет і журналів. З бібліотек вилучались навіть біб-

ліографічні покажчики, в яких зустрічалися прізвища опальних авторів.²⁴

У період перебудови, що почався з 1986 р. і закінчився розпадом СРСР, цензура поступово послаблювалася, зійшовши до 1991 р. майже нанівець. 4 вересня 1986 р. Головліт СРСР видав наказ № 29с, в якому цензорам було дано вказівку зосередити увагу лише на питаннях, пов'язаних з охороною державних і військових таємниць у пресі, та інформувати партійні органи тільки про суттєві порушення в ідеологічній сфері.²⁵

Особливе місце в структурі радянських бібліотек займали так звані відділи спеціального сховища (спецфонди, “спецхрані”), підрозділи, до яких за розпорядженням цензурних органів передавались книги і періодичні видання, які, на думку цензорів, можна було видавати тільки за спеціальним дозволом. Особовий склад відділів “спецхранів” в бібліотеках Західної України початково формувався виключно з прибулих радянських кадрів – членів комуністичної партії, ВЛКСМ.²⁶ Склад літератури, що підлягала передачі в спецхран, постійно деталізувався. З часом не лише розбіжність змісту книги з політикою компартії була підставою для поміщення книги в спецхран, але й особистість автора. Велика кількість літератури вилучалась у спецфонди поза головлітівськими списками. Працівники спецсховищ, здебільшого вихідці з Центральної та Східної України, не орієнтувалися в західноукраїнських виданнях, тому, керуючись “политическим и классовим чутьем”, забрали з загальних фондів велику частку української книжкової продукції 20 – 30-х рр. ХХ ст.²⁷

Одним з найперших на західноукраїнських землях був створений відділ спецфондів в Львівській науковій бібліотеці АН УРСР у 1940 р. Відділ спецфонду в Рівненській обласній бібліотеці було створено в 1947 р. До нього передали всю вилучену на той час органами головліту в області літературу.²⁸ Обширність іноземних фондів бібліотеки Чернівецького університету, сформованих в попередні роки, обумовило створення значного фонду спеціального сховища. Хоча офіційно спецсховище наукової бібліотеки Чернівецького університету створено в березні 1947 р., але ще в 1946 р. була розпочата робота з відбору документів до нього.²⁹

Напевно, діяльність з відбору книг до спецховищ не була достатньо активною, оскільки 7 січня 1949 р. виходить наказ №1 по Комітету в справах культурно-освітніх установ УРСР, де наголошувалось, що не приділяється належна увага систематичній перевірці книжкових фондів бібліотек і вилученню “ідеологічно-ворожої” літератури і що керівники бібліотек і бібліотечні працівники несуть персональну відповідальність за ідеологічний стан книжкових фондів. Бібліотекам заборонялося без дозволу Головліту видавати читачам книги, які отримані не через книготорговельну мережу, а від окремих осіб або замість загублених читачем.³⁰

До 1950 р. до спецховища університетської книгозбірні було вже відібрано понад 21 тис. документів. Крім того, при підвищенні виробничої кваліфікації бібліотекарів проводились “бібліографічні хроніки” – інформація про книги, які були піддані різкій критиці, та вказівки як працювати з такими книгами. В 1954 р. спецховище бібліотеки університету вже налічувало понад 60,3 тис. примірників книг, журналів та газет.³¹

Спецховища в структурі бібліотек проіснували майже до кінця 1980-х років. У 1987 р. приступила до роботи Міжвідомча комісія, очолювана Головлітом СРСР, яка почала перегляд видань з метою передачі їх з відділів спеціального зберігання до вільного доступу. Починаючи з 1988 р., у відповідності до наказів Мінвузу УРСР в бібліотеці Чернівецького університету було розгорнуто роботу з переведення до відкритих фондів видань, що знаходились у фонді спеціального сховища. Робота з переведення документів із спецфонду у відкриті фонди здійснювалась комісією, затвердженою ректором, яка складалась із провідних вчених кафедр університету та бібліотечних працівників. За рішенням комісії було значно спрощено доступ до тих видань, які знаходились в спецфонді.³² Комісія переглянула біля 5 тис. видань, більше 3 тис. з яких повернено до відкритих фондів. Крім того, в ці ж фонди передано 400 видань за наказами Головліту. В фондах сектору спецховища залишились, в основному, документи німецькою та румунською мовами, видані на Буковині в період II-ї Світової війни, не рекомендовані членами Бібліотечної ради для

передачі в загальні фонди.

До 1990 р. цей процес передачі книг із спецховищ до відкритого користування майже скрізь в бібліотеках було завершено. Такий підрозділ, як “спецхран”, припинив своє існування в структурі бібліотек.

Отже, директивні документи партійних органів ставили діяльність бібліотек в жорсткі ідеологічні рамки, відповідно до яких потрібно було лише покійно й точно виконувати настанови більшовицької партії. Бібліотеки опинилися в умовах перманентних вилучень наукової, художньої літератури і періодичних видань, які, за оцінкою цензури, визнавалися буржуазно-націоналістичними й шкідливими справі соціалістичного будівництва. Книжкові чистки практично продовжувалися до середини 1980-х років. Крім того, з ідейних, класових позицій здійснювалися книжкове забезпечення, передплата періодичних видань і загалом усе поповнення бібліотечного фонду. Запровадження цензури у західноукраїнських бібліотеках України у ХХ ст. призвело до майже повного знищення їх фондів. Залишки фондів передавалися до спеціально створених “спецхранів”, що призвело до вилучення для кількох поколінь українців із наукового і культурного обігу значного пласту української і світової культури.

¹ Костишева С. Документи Головліту УРСР як джерело вивчення системи політико-ідеологічного контролю над друкованими ЗМІ. – Режим доступу до електронної версії документа: <http://histans.com/JournALL/pro/13/4.pdf>. – Назва з екрана. – Дата перегляду: 10 жовтня 2013 р.

² Соціалістичні перетворення в західних областях УРСР. 1939-1979: Зб. док-тів і мат. – К.: Наукова думка, 1980. – С. 42

³ Понедельник Л. Політика радянського режиму на західноукраїнських землях у культурній сфері (вересень 1939 - 1941 рр.) // Друга світова війна і доля народів України: Мат. 2-ї Всеукр. наук. конф. Київ, 30-31 жовтня 2006 р. – К.: Зовнішторгвидав, 2007. – С. 311.

⁴ Державний архів Чернівецької області (далі ДАЧО), ф. 1 Партархів Чернівецького обкому КПУ, оп. 1, спр. 85, арк. 6.

⁵ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВО), ф. 4762 Комітет у справах культосвітніх установ УРСР, оп. 1, спр. 9, арк. 6.

⁶ Газетна інформація про культурне і громадське життя у Львові в 1939-1940 рр.// Культурне життя в Україні. Західні землі. Док. і мат-ли. Т. 1: 1939 – 1953. – Київ: Наукова думка, 1995. – С. 114.

⁷ ДАЧО, ф. Р82 Чернівецький державний університет, оп. 1, спр. 10, арк. 14.

⁸ Державний архів Рівненської області (далі ДАРО), ф. Р1847 Рівненська обласна державна наукова бібліотека, оп. 1, спр. 360, арк. 4.

⁹ ЦДАВО, ф. 4762 Комітет у справах культосвітніх установ УРСР, оп. 1, спр. 5, арк. 41.

¹⁰ Державний архів Івано-Франківської області (далі ДАІФО), ф. Р96 Станіславська державна обласна бібліотека, оп. 1, спр. 110, арк. 2.

¹¹ ЦДАВО, ф.4762 Комітет у справах культосвітніх установ УРСР, оп. 1, спр. 5, арк. 14.

¹² Там само, спр. 42, арк. 162.

- ¹³ Там само, спр. 5, арк.46.; Там само, спр. 120, арк. 29.
- ¹⁴ Там само, спр. 119, арк. 4.
- ¹⁵ Звіт про роботу наукової бібліотеки Чернівецького державного університету за 1947 р – С.9.
- ¹⁶ Шилюк О. Наукова бібліотека Чернівецького університету в 40-х роках ХХ ст. // Наук. вісн. Чернів. ун-ту: 36. наук. праць. – Чернівці : Рута, 2008. – Вип. 376/377: Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – С. 50.
- ¹⁷ Звіт про роботу наукової бібліотеки Чернівецького державного університету за 1951 р. – С.13.
- ¹⁸ Звіт про роботу наукової бібліотеки Чернівецького державного університету за 1954 р. – С.12.
- ¹⁹ Державний архів Львівської області (далі ДАЛО), ф. 1338, оп. 1, спр. 400, арк. 120-122.
- ²⁰ ДАІФО, ф. Р1431 Обласне управління культури Станіславського облвиконкому, оп. 1, спр. 256, арк. 14.
- ²¹ ЦДАВО, ф. 5116 Міністерство культури УРСР, оп. 9, спр. 419, арк. 40.
- ²² Там само, арк. 58.
- ²³ Там само, спр. 387, арк. 227.
- ²⁴ Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960 – 80-х років. – К.: Либідь, 1995. – С.29
- ²⁵ Штрале А. Закат цензуры в советской Латвии 1985 – 1990 гг. – Режим доступу до електронної версії документа: http://orentextnn.ru/data/files/strale_sovlat.pdf . – Назва з екрана. – Дата перегляду: 10 жовтня 2013 р.
- ²⁶ Кусий Л. Спецфонд Львівської філії бібліотеки АН УРСР: початки організації (1940 –1941) / Леся Кусий // Записки ЛНБ ім. В. Стефаника НАН України. – Львів, 2007. – Вип. 15. – С. 366–371.
- ²⁷ Там само. – С. 376.
- ²⁸ ЦДАВО, ф. 4762 Комітет у справах культосвітніх установ УРСР, оп. 1, спр. 119, арк. 59.
- ²⁹ Звіт про роботу наукової бібліотеки Чернівецького державного університету за 1946 р. – С.42
- ³⁰ ДАЧО, ф. Р945 Чернівецька державна обласна бібліотека, оп. 1, спр. 22, арк. 21.
- ³¹ Звіт про роботу наукової бібліотеки Чернівецького державного університету за 1954 р. – С.12.
- ³² Звіт про роботу наукової бібліотеки Чернівецького державного університету за 1988 р. – С.12.

Шилюк О.

**Цензурирование библиотечных фондов в западноукраинских областях
(1939-1991гг.).**

В статье автор рассматривает введение цензуры в библиотечном деле на Западной Украине, которое происходило методами национализации, реквизиции и конфискации помещений библиотек и их фондов, применение “чисток” фондов, ликвидации демократических принципов, которые существовали в библиотечном строительстве.
Ключевые слова: библиотека, советская цензура, “чистка” фонда, библиотечная цензура.

Shylyuk O.

Censorship of library funds in Western Ukrainian regions (1939 – 1991 years).

The author examines the establishment of censorship in library science in Western Ukraine which has been introduced by means of the methods of nationalization, requisition and confiscation of library facilities and funds, the appliance of “cleansing” funds, liquidation of democratic principles that had existed in the library building.

Key words: library, Soviet censorship, “cleaning” of the fund, librarian censorship.